

فراخوان هفدهمین کنگره‌پیشگامان پیشرفت

فناورک‌ها و نووظهور

فرصت ها و تهدیدهای آموزش مجازی و راه های افزایش کار آیی

عبدالغفور جامی رودی

کارشناسی ارشدزبان وادبیات فارسی ازدانشگاه پیام نورمشهد، دبیر دبیرستان فرهیختگان رود خواف؛خراسان رضوی

چکیده

آموزش غیرحضوری، یا آموزش مکاتبه‌ای،ازجمله روش های آموزشی می باشد که در شرایط بحرانی که امکان حضور دانش‌آموزان ودانشجویان در مراکزآموزشی مهیا نیست ،معلمان واساتیدارملرم ساخته تا با تشکیل گروه‌های مختلف مجازی بافراگیران خود درارتباط باشند و به تدریس و بررسی دروس بپردازند. ازجمله مزایای آموزش مجازی می‌توان به: افزایش خودکنترلی دانش‌آموزان،عدم محدودبودن به زمان، افزایش مسئولیت‌پذیری دردانش‌آموزان،دسترسی آسان بروز بودن،کارآمدی و سرعت بالای تدریس اشاره کرد.علیرغم مزایای زیادآموزش مجازی، مشکلات و معایب فراوانی به ویژه در دوران کرنا و پساکرونا درآموزش مجازی به وجود آمده‌ک: اعتیاد اینترنتی دانش‌آموزان، عدم اطمینان از یادگیری مطالب، عدم نظارت برانجام تکالیف وراستی آزمایی، عدم دسترسی به اینترنت در زمان خاص ویادبرخی مناطق ازآن جمله است. برای بهبود بخشی به آموزش مجازی می‌توان: ورود جدی‌تر صدا و سیما به بخش آموزش مجازی، معرفی سامانه‌های معتبر آموزشی، تهیه سوالات امتحانی استاندارد ، تقویت و پرورش سواد اطلاعاتی خانواده‌ها و کنترل کودکان را در دستور کار قرارداد.این پژوهش باهدف شناسایی مشکلات آموزش درفضای مجازی وچاره اندیشی جهت رفع بحران موجود به ویژه در ایران وبه خصوص درمناطق محروم، باتلفیقی از روش کتابخانه ای ومیدانی انجام گرفته است و پژوهنده کوشیده است بعدادزیان معایب ومزایای آموزش مجازی،راهکارهایی جهت افزایش کیفیت آموزش مجازی در شرایط کنونی به خوانندگان ارائه نماید.

واژگان کلیدی:آموزش ،فضای مجازی،دانش‌آموزان،معلمان.

مقدمه

فضای مجازی متشکل ازدوکلمه ی فضاو مجازی است که فضا دلرئت به معنای محیط ومکان(جوهری) ۱۳۸۷: ۸۱۴ ، طریحی ۲۰۰۳: ۱۴۰۲، ۲۰۰۴، ۲۰۵، راغب اصفهانی،۱۳۸۹: ۳۸۳ ؛ فیروزآبادی،۱۳۸۷: ۱۰۰۱ ؛ابن منظور،۱۳۸۸: ۱۵۷، ج۱۵) ونیز به معنی خالی اززمین(ابن فارس،۱۴۱۸: ۷۸۷ -حسینی واسطی زبیدی حنفی،۱۳۰۶: ۵۱، ج۲۰ ؛فیومی،۱۴۲۹: ۴۷۶، ج۲؛ خوری شرتونی، ۱۳۸۵: ۲۴۲ فراهیدی،۱۴۲۵: ۶۳،ج۷) آمده است.مجازی نیزازنظرلغویون به معنای خلاف حقیقت و واقعیت است.(فیومی،۱۴۲۹: ۱۱۴ ؛ حسینی واسطی زبیدی،۱۳۰۶: ۵۱، ج ۲۰ ؛ جوهری،۱۳۸۷: ۱۹۸ ؛ طریحی،۱۴۰۳: ۱۱۱؛ ۴ ؛ فیروزآبادی،۱۳۸۷: ۲۴۸ ؛ابن منظور،۱۳۴۶: ۳۲۶ ؛خوری شرتونی،۱۳۸۵: ۲۴۹،ج۱؛قرشی،۱۳۷۵: ۸۹،ج۲؛ دهخدا،۲۰۲۸: ۱۳۴۱،ج۱۳)معنای دیگر فضای مجازی ، ذهنی و انتزاعی بودن آن است، به همان معنا در مقابل مسائل عینی قرارگرفتن است.لذا فضای مجازی دنیای کاملا ساختگی و تجاری است.(کریپر و دیگران،۱۳۹۱: ۲۱)

رسانه ها آن دسته ازابزاری هستندکه موردتوجه تعداد کثیری از مردم می‌باشند که منحصربه وسایل ارتباط جمعی نبوده و به هر وسیله‌ای که انتقال دهنده فرهنگ‌ها و افکار عده‌ای باشند از قبیل روزنامه، مجلات، رادیو و تلویزیون، ماهواره و اینترنت و...اطلاق می‌شوند.(احمدزاده کرمانی،۱۳۹۰: ۱۵۵)

عصر حاضر تلفیقی از ارتباطات و اطلاعات است؛ عصری که در آن بشر نیاز به اطلاعات و برقراری ارتباطات گسترده‌تر برای کسب اطلاعات مورد نیاز داره. با پیشرفت فناوری و توانایی دسترسی به اینترنت، فعالیت‌های آموزشی هم دستخوش تحول گردیده و منجر به سوق آموزش به سمت مجازی شدن، شده‌است. البته این کار مستلزم استفاده از امکانات پیشرفته‌ای نظیر کامپیوتر، اینترنت پرسرعت و منابع مالی و توانمندی های اقتصادی می‌باشد.

شیوع یک باره ویروس کرونا ودربی آن تعطیل شدن وپاکاهش کلاس های حضوری ؛ ازدغدغه هایی می باشد که نه تنهااستولین بلکه دبیران،دانش آموزان وحتی اولیانیزباآن مواجه اند.تشکیل کلاس های مجازی ازراهکارهایی بود که آموزش وپرورش آن رادرسرلوحه کارخوش قرارداد بدون این که بسترهای مناسبی برای این کاردرنظرگرفته شود.

انجام این مهم پژوهندگان راوداشت تادرخصوص مشکلات پیش روی فضای مجازی قلم به نگارش فرسایند:

۱-آیا سرعت اینترنت برای تشکیل کلاس های مجازی مناسب است؟

۲-برای دسترسی همه ی مناطق به اینترنت وفضای مجازی چه تلاشی صورت گرفته است؟

۳-آموزش استفاده ازفضای مجازی به چه صورت بوده است؟

۴-یادآوردت خرید اینترنت وکوشی هوشمندتوسط همه ی خانواده ها برآورد شده است؟

۵-به چه میزان شبکه شادتوانسته است رضایت دبیران ودانش آموزان رابه خودجلب کند؟

فرصت و تهدید های آموزش مجازی

با پیشرفت تکنولوژی و عمومی شدن استفاده از فناوری ، شاهد تغییرات شگرفی در ابعاد مختلف زندگی و تأثیر آن بر زندگی اجتماعی وارتباطات عمومی شده ایم. سرعت گسترش اخبار و اطلاعات وآموزش گسترده به نحو باورنکردنی افزایش یافته است و فعالیت ها و تصمیم گیری هابه راحتی انتشارمی یابد .

استفاده ازفضای مجازی وشبکه سایبری می تواند حوزه ی فعالیت ومیدان عملیات رایسپارگسترده تر وسیع تر نماید.آموزه نقش شبکه اینترنت وفضای مجازی درایجادمحیطی فراگیر برای بسط وانتشاراندیشه ها وموضوعات هدفمند برکسی پوشیده نیست.به خصوص این که اغلب بهره مندان این فضا راینیزچوان و نوجوانان تشکیل می دهند. (صالحی ۱۳۹۰: ۱۹۵)یکی ازمواردپه مندی ازفضای مجازی کاربردآن در آموزش دانش آموزان است که به گوشه ای ازمزایای آن اشاره می شود:

۱-**مرورومطالب درسی درفضای مجازی**

گرچه اززمان راه اندازی شبکه شادمخالفت های بسیاری باین بسترانجام گرفته است که اکثرآن هابه حلقه خود بوده است، اماازنظربرخی شبکه شاد یک محیط امن برای دانش آموز، خانواده و آموزش و پرورش است .ارسال فایل‌های آموزشی این امکان را فراهم می‌کند تا دانش‌آموزان با مرور مطالب یاد شده، فراگیری بیشتری داشته باشد؛ و در واقع دسترسی بهتری امکان پذیر شود و این از جمله مزیت‌های آموزش در فضای مجازی به ویژه در شبکه شاد است.

۲-**افزایش خودکنترلی دانش آموزان**

تربیتی موفق است که دانش‌آموزان را در مقابل انواع و اقسام آسیب‌ها واکسینه کند. یکی از مهم‌ترین آسیب‌ها، موضوع فضای مجازی است که امروز کنترل آن خیلی سخت و بلکه تقریباً غیرممکن است. برای واکسینه کردن دانش‌آموز در مقابل این آسیب، باید او را به مرحله‌ای از خودکنترلی رساند. این امر طبیعتاً نیاز به معرفتی دارد که به سازندگی دانش‌آموز منجر شود و این سازندگی او را در مقابل این آسیب‌ها مقاوم بار آورد به گونه‌ای که توانایی ادامه راه و مسیر خود را داشته باشد. حتی در تعلیم و تربیت باید دانش‌آموز را در معرض آسیب‌ها هم قرار داد برای اینکه مقاوم بار آید ضمن اینکه باید مراقب بود که این آسیب‌ها به او ضرر نرساند. اگرهم دانش‌آموزی در مقابل این آسیب‌ها مقاوم نباشد،باید توجه اولیای مدرسه به او باشد و کمک کنند که مقاومت او بالا رود.

۳-**عدم محدودبودن به زمان**
اصلی‌ترین هدف آموزش‌های مجازی، کاهش اتلاف زمان و یادگیری حداکثری دانش آموزان است.

۴-**افزایش مسئولیت پذیری دردانش آموزان**

در روند افزایش مسئولیت پذیری خود و با تقویت آن در دیگران، با ثبات بودن و متعهد بودن دو شرط مهم و اساسی است. هر قدر جدیت درانجام کار و پایداری بیشترباشد،احتمال دستیابی به اهداف بیشتر می‌شود.اگر خانواده‌ها نقش خود را جدی بگیرند و مشارکت فعالی داشته باشند، روحیه منظم بودن و مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان افزایش خواهد یافت.

۵-**دسترسی آسان و بروز بودن**

برای این که دانش آموز به درس خواندن برخط(آنلاین) دسترسی داشته باشد فقط داشتن یک کامپیوتر یاگوشی هوشمند متصل به اینترنت، کافی است سپس به راحتی تمام ابزارِی که برای درس خواندن لازم دارد اعم از ویدئوهای درسی و تکالیف از طریق ایمیل یا هر نوع سیستم انتقال فایل دیگری برایش فرستاده می‌شود.

۶-**کارآمدی و سرعت بالای تدریس**

در شرایط کنونی کشور و تلاش برای قطع زنجیره شیوع بیماری کرونا و کنترل آن و ضرورت عدم حضور در اجتماعات، آموزش مجازی بسیار کارآمد بوده و به نظر می‌رسد که فضای مجازی برای برخی ازدانش آموزان و دانشجویان جذابیت بسیاری دارد و سرعت آموزش دادن را بالا می‌برد؛گرچه سرعت پایین اینترنت درایران ومشکلات عدیده دیگر باعث شده است که آموزش مجازی نتواندچاپاگیرین اصلی آموزش حضوری گردد.

مشکلات وتهدیدات آموزش مجازی

با شیوع ویروس کرونا، شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌های مختلف داخلی و خارجی به کلاس درس برای دانش‌آموزان تبدیل شد، فضاهایی که در برخی موارد والدین از آن به عنوان دغدغه‌ای برای دسترسی فرزندانشان به برخی محتوای نامناسب یاد می‌کنند.شروع آموزش از طریق فضای مجازی برای دانش آموزان بدیده‌ی نوظهوری است که دولت بدون توجه به زیر ساخت‌های مناسب اولیا و دانش‌آموزان را به استفاده از آن در دوران قرنطینه به جهت عدم انتشار کرونا در جامعه تشویق نموده‌است. برخی ازاین مشکلات عبارتنداز:

- عدم اطمینان ازیادگیری مطالب درفضای مجازی وعمیق نبودن آموزش مجازی
- سنگین شدن وظیفه آموزشی ومالی والدین
- محدود بودن زمان آزمون‌های تکوینی در فضای مجازی
- قطع شدن اینترنت و مشکل ارتباطی
- عدم دسترسی دانش‌آموزان برخی از مناطق شهری و به ویژه مناطق روستایی به اینترنت
- عدم هماهنگی مطالب ارئه شده صدواسیمیا فضای مجازی باموخته‌های قبلی
- ایجاد اختلاف و مشکلات عاطفی در خانواده‌های چند فرزندی
- عدم جذابیت آموزشی درشبکه های صدواسیمیا
- عدم برقراری رابطه عاطفی بین معلم و دانش‌آموزان

آینده‌پیشرفت ایران

(چالش ها، فرصت ها، راهکارها)

مهلت دریافت آثار و ایده‌های نوآورانه:

۱۵ بهمن ۱۴۰۴ و زمان برگزاری: بهار ۱۴۰۵

نتیجه گیری

هرچیزی در این دنیا می‌تواند همانند شمشیر دولبه عمل کرده و دارای معایب و مزایا باشد، مانند فضای مجازی؛ اما واقعیت این است که ما نمی‌توانیم از تکنولوژی عقب بمانیم، چون بسیاری از جریان‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از طریق همین دنیای تکنولوژی و فضای مجازی رقم می‌خورند.
مدرسه دومین محیطی است که دانش‌آموزان در آن اجتماعی و جامعه‌پذیر می‌شوند؛به علاوه درکشورمایکی از محیط‌های نشاط‌آور نیز به شمارمی روند؛اما درشرایط فعلی کرونا بایدکلاس هارابه صورت غیرحضوری و به درستی مدیریت کنیم تا با مشکل مواجه نشویم.
اگرچه شیوع این بیماری روزهای سختی را برای کشور در همه ابعاد رقم زد، اما تجربه‌ای جدید را در سیستم آموزشی کشور ایجاد کرد، و فرصت خوبی را برای استفاده از روش‌های نوین به منظور تقویت آموزش به دانش‌آموزان ایجاد کرد؛ومسئولان راوداشت تااززمان شیوع ویروس به فکر چاره اندیشی وبرطرف کردن مشکلات باشند که البته جای تقدیردارد؛اما باید سایرچالش‌ها و نواقص کار در این حوزه را با دقت شناسایی و برطرف کرد تا آموزش‌ها در این بخش کاربردی‌تر شده و اهداف آموزشی محقق شوند؛زیرا اصلی ترین هدف ،کاهش اتلاف زمان و یادگیری حداکثری است. بدون شک استفاده از آموزش‌های مجازی و تلویزیونی با تعطیلات مدارس، راهکار خوبی است، اما در این بین باید به میزان دسترسی دانش‌آموزان به امکانات نوین، نحوه ارائه آموزش‌ها در محیط‌های تعریف شده و تعمیق وکیفیت یادگیری دانش‌آموزان نیز توجه جدی کرد؛امکانات نوینی که هنوز تعدادزبایدی ازدانش آموزان اولیا ازآن بی بهره یاکم بهره اند وتفاوت فاحشی بین آموزش مجازی کشورمان باکشورهای پیشرفته ایجادمی کند.

پیشنهادها(راهکارهای کیفیت بخشی به فضای مجازی)

این باور منطقی که احتمال بروز هر مشکلی برای هر برنامه‌ای می‌تواند وجود داشته باشد، زمینه ساز برنامه‌ریزی قاعده‌مند و هدفمندی است که کاربه دستان جامعه را به سوی آینده نگری منطقی رهنمون می‌کند. با این حساب، این موضوع که چقدر برای بحران‌ها برنامه‌ریزی کرده‌ایم، مسأله‌ای است که کم و کیف تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی را برای ما روشن می‌سازد. این روزها با مسأله مهم شیوع بیماری کرونا در سراسر جهان روبرو هستیم که اجرای تمام برنامه‌ها را تحت الشعاع خود قرار داده و آن‌ها را دچار اختلال کرده است. برنامه‌های آموزش و پرورش هم به عنوان یکی از نهادهای اثربخش جامعه،تحت تاثیر این بیماری قرارگرفته و آموزش را دچار اختلال کرده است.(کریم پور، عبدالجلیل ، ۱۳۹۹: ۴

۱-**محدودسازی استفاده ازفضای مجازی برای کودکان**

آموزش از راه دور و برخط نباید به‌گونه‌ای باشد که تمام وقت دانش‌آموزان در فضای مجازی بگذرد، از این رو معلمان عزیز و خانواده‌های محترم باید به این موضوع توجه داشته باشند که این آموزش باید محدود به زمان مشخصی باشد، تا دانش‌آموزان باقی وقت خود را در فضای حقیقی بگذرانند و به اموری بپردازند که ارتباطی با فضای مجازی نداشته باشد.مثلاً ارسال سؤالات و پاسخ آن‌ها نباید کاملاً برخط باشد، بلکه می‌توان سؤالات را برای آن‌ها ارسال کرد و جواب را در قالب تصویر پاسخ داده‌شده، بر روی برگه با خط خود دانش‌آموز درخواست کرد. این امر می‌تواند زمان استفاده کودکان از اینترنت را کاهش دهد.

۲-**ورود جدی‌تر صدا و سیما به بخش آموزش مجازی**

رسانه ملی می‌تواند با ورود بیشتر و جدی‌تر به آموزش غیرحضوری به ویژه در شرایط خاص،زمینه عدالت آموزشی را برای دانش‌آموزان و دانشجویان عزیز فراهم آورد. اگرچه مدرسه تلویزیونی تا حدودی توانسته در جهت عدالت آموزشی گام بردارد، اما همچنان فضای خالی به خصوص برای مقاطع ابتدایی و متوسطه اول در این نوع آموزش وجود دارد. نکته حائز اهمیت تأثیر گروه سنی در کارآمدی آموزش مجازی است. نیاز به کلاس حضوری برای دانش‌آموزان دوره‌های ابتدایی و متوسطه اول ضرورت بیشتری دارد. ارتباط فیزیکی بین معلم و دانش آموز و بازخورد مستقیم گرفتن از کلاس، در نحوه اداره کلاس و ارائه مطالب توسط معلم بسیار مهم و مؤثر است. نبود پرسش و پاسخ برخط و همچنین تغییر مداوم روش ارائه مطالب در بیان دبیران مختلف، از جمله نقاط ضعف مدرسه تلویزیونی است. گرچه نمی‌توان از دبیر واحد برای هر درس استفاده کرد، اما تفاوت نوع بیان دبیران، فرایند یادگیری دانش‌آموزان را به طور ویژه در مقطع ابتدایی تحت تاثیر قرار می‌دهد.

۳-**توانمندسازی بیشتر آموزش آنلاین درشبکه شاد**

آموزش مجازی به یک سری زیر ساخت‌ها نیاز دارد، که باید هرچه بیشتر در مسیر توانمندسازی آموزش مجازی حرکت کرد؛ تا دانش‌آموزان به سطح آموزشی مطلوب دست یابند و در سال‌های تحصیلی بعدی دچار مشکل نشوند. این مسأله برای دانش‌آموزان متوسط و متوسط رو به پایین از حساسیت بیشتری برخوردار است؛ چرا که نبود آموزش حضوری برای آنان مشکل بیشتری را به وجود آورده‌است.

توانمندسازی آموزش مجازی وابسته به ایجاد زیرساخت مناسب کلاس مجازی، ارزشیابی و امتحان گرفتن از دانش‌آموزان و همچنین همکاری مناسب و نظارت والدین است. نظارت والدین برشرکت منظم و مؤثر دانش‌آموزان در کلاس های مجازی، ایفای نقش مکمل معلم برای درک بهتر مباحث ونظارت بر انجام درست تکالیف نقش بسیار مهمی را در موفقیت کامل آموزش مجازی ایفا می‌کند.

۴-**تولید محتوای آموزشی هوشمند توسط مراکز استان‌ها و یا آموزش و پرورش مناطق**

برای تولید محتوای آموزشی نیازاست، استودیوها و اتاق‌های ضبط مناسبی در ادارت کل و یا مناطق آموزش وپرورش مهجز گردیده و با تولید محتوای دیداری و شنیداری با موضوعات آموزش محتوای درسی، مشاوره تحصیلی، تحلیل محتوای کتب درسی، تربیت بدنی به طور روزانه از طریق کانال‌های رسمی و پورتال‌های استان و مناطق در دسترس دانش‌آموزان، اولیا و دینفغان حوزه تعلیم و تربیت قرار گیرد، و نیز آزمون‌های آنلاین با محوریت پژوهش سراها و مدارس در سطح مناطق آموزشی برای سنجش و ارزشیابی مطالب و محتواهای آموزشی ارائه گردد.

۵-**آموزش معلمان وخانواده ها جهت استفاده بهینه ازفضای مجازی**

وزارت آموزش و پرورش باید نسبت به آموزش معلمان و خانواده‌ها اقدام کند، برنامه‌هایی برای پرکردن اوقات فراغت و همچنین تداوم برنامه‌های آموزشی و پرورشی در منازل تدوین و به اجرا بگذارد، مشاوران سواد اطلاعاتی را برای هدایت خانواده‌ها و رفع ابهامات و آموزش آنها بکار بگیرند و خط تلفنی مخصوص و ملی برای این کار اختصاص دهند.

۶-**تقویت وپرورش سواداطلاعاتی خانواده هاوکنترل کودکان**

خانواده‌ها سواد اطلاعات خود را از طریق شرکت در کارگاه‌های آموزشی، مطالعه کتاب‌های تخصصی و مراجعه به مشاوران مربوطه ارتقاء دهند. بعد از تجهیز به سواد و مهارت‌های مربوطه، همیشه در کنار کودکان خود حضور داشته و با دقت و رعایت ظرافت‌های لازم، حضور موفق، بی‌حاشیه و اثربخشی عزیزان خود را تضمین کنند. اطلاعات محرمانه و حساس خود را در اختیار کودکان قرار نداده و ورود خودکار به سامانه‌های مختلف را غیرفعال سازند. از امکانات فنی مانند رهگیری تاریخچه فعالیت‌های مجازی، قفل کودک، تنظیمات جستجوی سالم در موتورهای جستجو و غیره برای سالم‌سازی ارتباطات استفاده کنند، دستکناپ کودکان را طوری تنظیم کنند که فعالیت‌های آنها در فضای مجازی برای والدین و اطرافیان قابل مشاهده باشد. (البته این امر باید بدون برانگیختن حساسیت کودکان و به صورت نامحسوس انجام شود). در برخورد با کنجکاوی‌های طبیعی کودکان، را اداره کرده و از پرخاش یا تندی که منجر به جبهه‌گیری کودکان شود، خودداری کند. آموزش گام به گام کودکان و راهنمایی آنها با رعایت حساسیت‌های مناسب با سن آنها را در دستور کار خود قرار بدهند.در صورت مشاهده هرگونه کنج‌فراری غیرمعتول با افرادی، بدون انجام رفتار تخریبی با افراد متخصص مشورت کنند. همچنین با مدارس و نهادهای مسئول در امر آموزش و پرورش و فضای مجازی در ارتباط باشند.

۷-**دیگر راهکارهای کیفیت بخشی آموزش مجازی**

از دیگر راهکارهای کیفیت بخشی به آموزش مجازی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- معرفی سایت‌ها و سامانه‌های معتبر آموزشی توسط وزارت آموزش وپرورش.

۲- تهیه بانک سوالات امتحانی برای دانش‌آموزان توسط گروه‌های آموزشی هر منطقه یاستان.

۳- تهیه بسته‌های آموزشی خواننداری ودرس‌نامه آموزشی وسی دی های تدریس دروس دوره های تحصیلی برای مناطق و مدارس روستایی که فاقد پوشش اینترنتی و یا احیاناً فاقد پوشش شبکه‌های تلویزیونی هستند.

۴- استفاده از تجربیات بین‌المللی برای کاهش آسیب‌ها وارتقاء اثربخشی فضای مجازی توسط وزارت آموزش وپرورش.

منابع

- بـن فـارس بن زکـریا، ابوالحسن احمد(۱۴۱۸ق)، **معجم مقاییس اللغة**، بیروت:لبنان:دارلـفکر.
- ابـن مـنظـور،**مـحـمـد بن مکرم(۱۳۸۸ق-۱۳۴۶)**،لسان العرب، بیروت:دارالمعارف،بیروت.
- احمدزاده کرمانی، روح لله، (۱۳۹۰)، **بازاندیشی در فرهنگ و رسانه**، چ اول، تهران: نشر چاپار.
- جوهری، اسماعیل بن حماد،(۱۴۴۹ق-۱۳۸۷)،**معجم الصماح**، اصفیٰ به: خلیل محمود شیخ، بیروت: دارالمعرفه.
- حسینی واسطی زبیدی حنفی،محمد مرتضی،(۱۳۰۶ق)،**تاج العروس من جواهرالقاموس**،چاپ اول:مصر:دارالمکتبه الحیاه.
- خوری شرتونی، سعید، (۱۳۸۵)، **اقرب الموارد فی فصیح العربیة والشوارد**،دجاب دوم، تهران: بی نا.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۴۱)،**فرهنگ لغت**،تهران: انتشارات شرکت افست گلش.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن احمد،(۱۴۴۹ق-۱۳۸۹)،**المرفدات فی اللفاظ القران**،ترجمه: جهانگیر ولدبیکئی اراس،سنندج: طلیعه نور.
- شکررغایی، اشرف السادات، (۱۳۹۹/۲۴)، « آموزش مجازی از نوع روش کلاس در معکوس بی‌آمد شیوع وپروش کرونا و تعطیلی آموزش مدرسه‌ای»؛تهران: پژوهشکده برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی پژوهشگاه مطالعات وزارت آموزش و پرورش.

- اصـلـی،**وجیهه(۱۳۹۳)**،**کسب وکار درسیره ومعرف امام رضا(ع)**،آر.مان شهررضوی (سیره اخلاقی وعملی امام علی بن موسی الرضا علیه السلام،مجموعه مقالات برگزیده همایش علمی-پژوهشی اخلاق وآداب رضوی)، گردآورنده : علیرضا حاج علی بیگی،اراک:اندیشه مطهر،صص۱۹۹-۱۶۴.
- طریحی، فرخالدین بن محمد، (۱۴۰۳)، **مجمع البحرین**، تحقیق:احمدالحسینی، بیروت: مؤسسه الوفا.
- سـمـکـری، هـفـیـه، سیدمحسن فاضلی، (۱۳۹۴)،**تأثیر رسانه‌ها و فضاهای مجازی**، مجموعه مقالات بیست و هفتمین همایش مذاهب اسلامی، زاهدان،صص۲۲۹-۲۲۴.
- فـراهدی، خـلـیل بن احمد، (۱۴۲۵ق)، **العین**، تهران: مطبوعه اسوه.
- فیروزآبادی، محمدبن یغوب، (۲۰۰۸م-۱۳۸۷)،**القاموس المحیط**، بیروت: دارالکتاب العربیـ.
- فیومی، احمدبن محمدبن علی، (۱۴۲۹)، **المصباح المنیر**، قاهره: مؤسسه المختار.
- قرشی، سیدعلی اکبر،(۱۳۷۵)،**قاموس قرآن**، چاپ هفتم، تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- کریمیرنگن،ماریتین،روستون،سرکسیان،پازنگ،(۱۳۹۱)،**فرهنگ‌های دیجیتال درک رسانه‌های جدید**،تهران: سرش.
- کریم پور، عبدالجلیل،(۱۳۹۹/۱۵)، «**عدم مدیریت بحران و درج‌زادنی طولانی**»؛روزنامه اجتماعی-سیاسی-فرهنگی وجامعه‌ای مردم سالاری ،مدیرمسئول:مطفی کواکبیان، سال نوزدهم، شماره۵۴۸، تعدادصفحات:۱۲.